

EBÛ ZEHRE’NİN ADALET VE HÜRRİYET ANLAYIŞI

Necla BODUR (*)

Öz

Bu makalede son dönemin yetiştirdiği ve Mısır’ın önemli âlimlerinden Ebû Zehre’nin öncelikle kısaca hayatına temas edilecek ardından da Zehretü’t-tefâsîr adlı eseri başta olmak üzere eserlerinden hareketle adalet ve hürriyet konularına yaklaşımı ele alınacaktır. Ona göre adalet bireyin ve toplumun huzurlu ve mutlu olabilmesinin kaçınılmaz yanını teşkil etmektedir. Adaletin olmadığı yerde huzurdan ve güvenceden söz etmek asla mümkün değildir. Ebû Zehre adalet ve hürriyeti Allah tarafından yaratılmanın en doğal sonucu görülmektedir. Dolayısıyla da Allah tarafından yaratılmış olmak hem toplum içerisinde adaletle muamele görmeyi hem de başkasının haklarını ihlal etmemek kaydıyla hür yaşamayı gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Zehre, Adalet, Birey, Toplum, Hürriyet.

The Comprehension of Ebu Zehre on Justice and Freedom

Abstract

A short life story of Ebu Zehre, one of the most important scholar of Egypt, will be mentioned in this article. Afterwards his comprehension on justice and freedom will be handled based on his books like Zehretü’t-tefâsîr. He thinks that justice gives happiness and peace to individuals and to the society. There is no assurance nor peace if justice is absent. Ebu Zehre concludes that justice and freedom are results of being created by God/Allah. So being created by God/Allah provides being judged with justice, prevents exceeding the rights of others and gives the opportunity to live in freedom among people.

Keywords: Ebu Zehre, Justice, Individual, Society, Freedom.

---

*) İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı
(e-posta: neycen_2007@hotmail.com)

1. Giriş

Sünnetullahın en önemli yanlarından birisini, hiç şüphesiz değişik zamanlarda insanlığına hidayet yollarını gösteren vahiy oluşturmaktadır. Bu sayede Allah Teâlâ, insanlığına dünya hayatı boyunca gönderdiği elçileri vesilesiyle ilâhî vahiyle beslenme yollarını açmıştır. Hiç şüphesiz ilâhî vahiylerden en kapsamlısı ise Kur'an'dır. Allah Resûlü'ne yaklaşık 23 yıllık bir zaman diliminde değişik zamanlarda ve bazen yaşanan olaylar hakkında nâzil olan Kur'an, Müslümanların inanç ve davranışlarını, duygu ve düşüncelerini şekillendirmede, hayatın değişik alanlarında ve dönemlerinde onlara yol göstermede, eşsiz bir hidayet kaynağıdır. İslam'ın en temel referans kaynağı olan Kur'an, İslam dininin ana gövdesini oluşturur. Bu sebeple Kur'an sadece bir ibadet kitabı değildir. Onda evrensel ahlak normları ve temel hukuk prensipleri farklı âyetlerde işlenmiştir. Müfessirlerden öteden bu yana Kur'an'ın bu yönünü anlamaya ve ortaya çıkarmaya gayret etmişlerdir. Nitekim bireysel ve toplumsal ölçekte huzurlu, mutlu ve güvenli bir hayat biçimine ulaşmanın en kestirme yolu, ilahi kelamın mesajını doğru anlamaktır. Hayatın her alanıyla ilgili İslâmî ölçüler vaz' eden Kur'an'ın sosyal ve toplumsal hayata dair buyrukları da son derece önemlidir. İşte bu makalede son dönemin yetiştirdiği âlimlerden olan Mısır'ın tanınmış siması Ebû Zehre'nin eserlerinden hareketle adalet ve hürriyet konusu tespit edilmeye çalışılacaktır. Konuya girmeden önce müellifin kısaca hayatından söz etmek isabetli olacaktır.

2. Ebû Zehre'nin Kısaca Hayatı

Ebû Zehre, 29 Mart 1898 senesinde Mısır'ın Mahalletü'l-Kübra şehrinde dünyaya gelmiştir. 1930 yılına kadar Muhammed b. Ahmed eş-Şeştavi ismiyle bilinen Ebu Zehre, 31 Ağustos 1930 yılında Mısır mahkemesine yaptığı başvuru neticesinde sonradan meşhur olacağı Muhammed Ebu Zehre ismini almıştır.¹ Müellif genel itibarıyla Müslümanların problemler yaşadığı bir dönemde hayat sürmüştür. Bu dönemde özellikle Batılıların Müslümanlar üzerindeki siyasi baskıları artmış ve Batı kültürü Müslüman toplumu üzerinde ağırlığını hissettirmiştir. Nitekim daha önceleri Müslüman toplumun dikkatini çekmeyen kadının özgürlüğü ve başörtüsü gibi problemler Müslümanların zihinlerini meşgul etmeye başlamıştır.² Yine bu dönemde emperyalist bir düşünceyle hareket eden batının, İslâmî ilim yerine batı ilmini ikame etmeye çalıştığı da görülmektedir. Muhammed Ebû Zehre bu anlayışı şiddetle reddetmiş, Müslümanların gerilemesinin sebebinin İslam değil, İslamdan kopuş olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca siyasi baskılar, savaşlar ve borçlarla çember altına alınan Mısır'ın kendi doğal ve yer altı zenginliklerinin tamamen Batı'ya

1) Abdü'l-Müiz Abdülhamid el-Cezzar, "Min-A'lâmi'l-Ezher: Muhammed Ebû Zehre", *Mecelletü'l-Ezher*, S. 8, LVI, 1266-1273, C. 56, s. 8, Kahire, 1984; Ahmed Fuat Paşa, *Mevsûatü A'lâmi'l-Fikri'l-İslâmî: Muhammed Ebû Zehre*, Kahire, 1984, s. 901; Abdürrazzak, *Ebû Zehre: İmamü Asrihî*, Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1985, s. 23-24.

2) Şübeyr, Muhammed Osman, *Muhammed Ebû Zehre: İmamü'l-Fukahai'l-Muâsirîn ve'l-Müdafü'l-cerü an Hakaiki'd-Din*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2006, s. 19-20.

hizmet eder hale gelmesi Mısır'ın iktisadi açıdan başka devletlere bağımlı hale gelmesini olağan kılmıştır.³

Dindar bir aile içerisinde yetişen Ebû Zehre, İslam dinine zarar vermek isteyenlerle mücadele için birçok konferans ve toplantılar tertip etmiştir. Nakledildiğine göre evinin önünde bir çadır kurarak sosyal ve dini alandaki problemleri çözmek için devrin muteber âlimlerini bir araya getirmiştir.⁴ Sosyal hayatın hemen her alanına dair eserler kaleme alan, üniversite dersleri ve konferanslarla aksiyoner bir ömür geçiren Ebû Zehre, 12 Nisan 1974 senesi yine bir ilmi toplantı dönüşü evinde Neml sûresinin tefsiriyle meşgul olurken 77 yaşında vefat etmiştir.⁵

İlmi, ahlaki ve nezaketi ön plana çıkmış olan Ebu Zehre'nin yetişmesinde önemli hocalarının etkisi olmuştur. Müellifin eğitim öğretim ve özellikle fıkıh alanında Şeyh Ahmed İbrahim; hukuk alanında Muhammed Ahmed Ferec es-Senhûrî (ö. 1977); İslam ahlakında ise Ebû Zehre'nin "Hocaların hocası" "Heybetli/Mübarek ağaç" diye nitelendirildiği hocası Muhammed Âtîf Berekât (ö. 1924), edebiyat alanında ise Ahmed Emin (ö. 1954) en meşhur hocalarıdır. Muhammed Ebû Zehre, pekçok önemli şahsiyetin yetişmesine vesilelik etmiştir. Muhammed et-Tayyib en-Neccâr, Seyyid Kutup (ö.1966), Yusuf el-Kardâvî, Kemal Ebülmeccid ve Vehbe Zühelyli (ö. 2015) bunlardan bazılarıdır.⁶

Ebû Zehre'nin değişik sahalarda kaleme aldığı yüzden fazla eseri vardır. Bunların bir kısmı Türkçeye tercüme edilmiştir. Bütün bu eserleri burada zikretmek makalenin hacmini aşacak mahiyettedir. Müellifin tefsir sahasında kaleme aldığı en meşhur eserlerini *Zehretü't-tefâsîr*, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ*⁷ ve *Şer'atü'l-Kur'an* şeklinde sıralamak mümkündür.⁸ Ebû Zehre'nin şüphesiz en önemli eseri *Zehretü't-tefâsîr*'dir. Müellif bu eserinde Kur'an'ın kıyamete kadar meydana gelecek bütün meselelere çözümler sunan bir kitap olduğunun altını çizmiş ve problemlerin çözümünde ilahi mesajın anlaşılmasının öncelikli öneme sahip olduğunu net bir biçimde vurgulamıştır.⁹ Müellifin bu eseri

3) Bkz. Abdürrezzâk, *Ebû Zehre*, s. 102-103; Müellifin hayatı ve yaşadığı dönemle alakalı detaylı bilgi için bkz. Yılmaz Muhammet, *Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsirindeki Metodu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

4) Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2002, C. I, s. 10-11.

5) Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, C. X, s. 5482; Müellifin vefatıyla alakalı detaylı bilgiler için *Zehretü't-Tefâsîr*'in son cildinin son sayfasında yer alan bilgiler durumu özetler mahiyettedir. Bkz. Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* C. X, s. 5482; Ayrıca bkz. Şübeyr, *Muhammed Ebû Zehre*, s. 125-126.

6) Muhammed Ebû Zehre'nin hocaları hakkında detaylı bilgi için Bkz. Yılmaz Muhammet, *Muhammed Ebû Zehre*, s. 33-39.

7) Eser hakkında tamim bilgileri için bkz. Dağdeviren, Alican, "*el-Mu'cizetü'l-Kübrâ: el-Kur'an*", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, s. 215-221.

8) Müellifin eserleriyle alakalı derli toplu bilgiler için bkz. Muhammet Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre*, s. 53; Ebû Zehre'nin Livâü'l-İslâm dergisinde yayımlanmış 336 makalesiyle ilgili konusu ve tarihine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Vehdan, Nasır Mahmud, *Ebû Zehre: Âlimen İslâmiyyen, Hayatuhû ve Menhecuhû fî Buhûsihî ve Kütübihî*, Kahire, Şirketi'n-Nas li't-Tıbaa, 1996, s. 320-341.

9) Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, C. I, s. 17-19, 23.

öncelikle fasiküller halinde *Livau'l-İslam* dergisinde uzun yıllar yayınlanmış, sonrasında bu fasiküller derlenip toplanarak on cilt halinde basılmıştır. Esere *Zehretü't-tefâsîr* ismi müellifin vefatından sonra verilmiştir.¹⁰ Ebû Zehre, genelde klasik tefsirlerin metodunu takip etmiş, yer yer Mutezile tefsir sistemine ait bir uygulama olarak bilinen soru cevap metodundan da istifade etmiştir.¹¹

3. Adalet Anlayışı

Sosyal ve toplumsal hayatı yakından ilgilendiren en hayati kavramlardan biri, adalet ilkesidir. Adalet, adl mastarından türetilmiş ve anlam çerçevesi itibariyle oldukça geniş bir yapıya sahiptir. Nitekim adl mastarı, bir şeyi yerli yerine yerleştirmek, hakkı ortaya çıkarmak, terazinin her iki kefesini de denk kılmak, insafı olmak, eşit olmak, hakkaniyeti ve ölçüyü korumak gibi değişik manalara gelmektedir. Adl mastarı, harfi cer ile kullanımı dikkate alındığı zaman birbirine zıt anlama gelen kelimeler arasında olsa da genel manası itibariyle zulüm ve haksızlığın zıttı olacak şekilde kullanılmaktadır.¹² Buna göre adalet, davranış ve hükümünde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit tutmak, her şeyi mertebesinde vazetmek, işlerde mutedil olmak, her şeyi yerli yerince yapmak, hak ve vazifeye riâyet etmek ve hak sahibine hakkını vermek gibi manalara gelmektedir.¹³

Esasen adalet, selim bir fıtrata sahip her bir insanın hem kendi özel hayatında hem de toplumsal ve sosyal hayatta görmek istediği en önemli muamele şeklidir. Bireylerin karşılıklı ilişkilerde birbirlerine güven vermesi ve uluslararası ölçekte ise devletler arasındaki ilişki ve alakaların âdil temeller üzerine kurulması adaletin hem beşeri hem de toplumsal önemini ortaya koymaktadır. Zira adalet, toplumsal refahı temin etmede, beşeri münasebetleri sağlam temellere oturtmada ve sosyal dengeleri rehabilite etmede kaçınılmaz öneme sahiptir.¹⁴ Huzurlu, mutlu ve içtimâî olarak zinde olan bir toplumda adalet duygusunun yerleşmesi ve kamuoyu nezdinde de bu prensibin sürekli işletilmesi gerekmektedir. Şahıstan şahsa değişen, zaman ve mekâna göre farklı şekillerde icra edilen adalet duygusuyla toplumsal adaletin temin edilmesi imkânsızdır. Fertleri, başkalarının haklarını gözetmeye iten ve haksızlıktan uzak tutan en hayati ilke adalet vasfıdır. Kur'an'da adaletle alakalı pek çok âyet yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi şu âyeti kerimedir: “Allah başkalarına adaleti, ihsanı, en güzel davranışı ve muhtaç oldukları

10) Şübeyr, *Muhammed Ebû Zehre*, s. 182.

11) Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, C. I, s. 262, C. II, s. 43-49.

12) er-Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs, s. 475; ez-Zebidî, *Tâ'cu'l-Arûs*, Mısır, C. 3, s. 581; el-Firuzâbâdî, *el-Kâmus'ul-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1306, 1986, C. IX, s.13.

13) er-Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 475; ez-Zebidî, *Tâ'cu'l-Arûs*, C. III, s. 581; Ayrıca bkz. Fatma Genel Uzun, *Kelamda İlahi Adalet*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 8-9.

14) Mustafa Çağrırcı, “Adalet”, *Dia*, İstanbul, 1988, C. 2, s. 341.

şeyleri yakınlarına vermeyi emreder. Hayâsızlığı, çirkin işleri, zulüm ve tecavüzü yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size öğüt verir."¹⁵

İyiliğin ve fenalığın çeşitli derecelerini göstererek sağlıklı bir toplumun başlıca dayanaklarını adeta zihinlere yerleştiren bu âyetin yorumuyla ilgili Muhammed Ebû Zehre şunları kaydetmiştir: Adalet, en geniş manasıyla rahmet ve merhameti kapsar. Zâhiren adil olmakta bir takım şiddet söz konusu olsa da bu, cinayeti işleyen kimseye yöneliktir. Bu sebeple genel manada adaletin toplumun bütün kesimlerine dönük faydası vardır. Dolayısıyla şeriatin en temel dayanak noktası adalet olmaktadır.¹⁶

İslam şeriatinde üç temel kavramdan söz eden Ebû Zehre, bunları maslahat, menfaat ve adalet şeklinde ifade etmiştir. Ona göre adalet, diğer iki kavramdan daha genel bir mana ifade eder. Bu çerçevede adalet, rahmet ve merhametin icrâ edildiği en yüce ve yüksek erdemdir. Zira insanlar arasında eşitliğin sağlanması, umumi menfaat ve maslahatın sosyal hayata yerleştirilmesi ancak adalet sayesinde olmaktadır. Adaletin toplumun sağlıklı işlemedeki rolünü Muhammed Ebû Zehre şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Adalet, umumî maslahat ve menfeati içine alır. Zira bu sayede toplumu oluşturan bütün bireyler, güvenlik içerisinde olur. Zulüm, bağı ve haddi aşma gibi durumlar da toplumdan men edilir. Bu sayede akibeti kötü olayların ortaya çıkaracağı zararlarından toplum korunmuş olur. Adalette, insanoğlunun can güvenliğini himaye edilmesi ve toplumdaki uygunsuz davranışların ortadan kaldırılması söz konusudur. Toplumun rahatsız eden her türlü davranış, bir manada haddi aşmaktır. Haddi aşmaya engel olmak ise adaletin ta kendisidir. İşte bu sebeple Kur'an'da her şey adalet üzere tesis edilmiştir."¹⁷

Adaletin önemine bu şekilde dikkat çeken müellif, onun çeşitli derecelerinden söz etmiştir. Ona göre adalet üç kısımdır:

- a) Allah'a karşı adil olmak. Bunun ölçüsü, Allah'ın vermiş olduğu nimetlere şükretmek, emir ve yasaklarına uymaktır. Buna göre Ebû Zehre, kişinin Allah karşısındaki sorumluluklarını yerine getirmesini adaletin kapsamına dâhil etmektedir.
- b) Kişinin kendi hakkında adil olması. Bu ise kişinin doğru yolda olması ve doğru yoldan sapmaması demektir. Buna göre bireyin kendisine karşı adil olması gerekmektedir.
- c) İnsanlara karşı adil olmak. Bu ise kendisi için sevdiği şeyleri başkaları için de sevmektir. Kişinin başkasına karşı adil olması gerekir ki başkası hakkını aramak için hâkime gitmeye mecbur kalmasın.¹⁸

Hiç şüphesiz müellifin bu ifadeleri, gerek birey gerekse toplum ölçüsünde adaletin işlevsel hale getirilmesinin, huzurlu bir İslam toplumu inşa etmedeki rolünü gözler önüne

15) 16/Nahl/ 90.

16) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. VIII, s. 4249.

17) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr* C. VIII, s. 4249.

18) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. VIII, s. 4250.

sermektedir. Adalet, kişinin adaletini, toplumun adaletini ve toplumlararası adaleti içine alan bir kavramdır. Öte yandan Kur'an, Muhammed ümmetinin en önemli vasıfları arasında "ümmeden vasat" özelliğini ön plana çıkarmıştır. Bundan maksat adil bir toplumdur. Adaletin yerleşmiş olduğu bir toplumda işçi ile işveren, üretici ile tüketici, alıcı ile satıcı, yönetici ile yönetilen ve öğretici ile öğrenenler arasında denge ve ahenk olmalıdır. Şayet bu hayati ilkenin tatbikinde problemler yaşanır, o takdirde toplumda içtimâî, iktisadî, siyasî ve ailevî sıkıntılar meydana geleceği açıktır.¹⁹

Adaletle ilgili bir diğer önemli husus ise şu âyetle haber verilmiştir:

*"Ey iman edenler! Haktan yana olup var gücünüzle ve bütün işlerinizde adaleti gerçekleştirin ve adalet nümunesi şahitler olun. Bir topluluğa karşı, içinde beslediğiniz kin ve öfke, sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil davranın, takvâya en uygun hareket budur. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah yaptığınızı her şeyden haberdardır."*²⁰

Açıkça görüldüğü üzere Yüce Allah, her işte adaletle hükmetmeyi ve karşı tarafa duyulan kin ve nefretin adalete engel olmaması gerektiğini sarih bir biçimde emretmektedir. Ebû Zehre'ye göre, Mescid-i Haram'a girmelerine engel olan müşriklere karşı müminlerin duydukları nefretin, onları adalatten alıkoymaması gerektiği ifâde edilerek, düşmana bile kötülük yapmanın asla uygun olmadığı ihtar edilmiştir. Dolayısıyla bu âyet, düşmana bile adil davranmak gerektiğini emretmektedir.²¹ Yine şu âyette de Hz. Peygamber'e kâfirler arasında hükmederken adil olması açıkça emredilmiştir:²² *"Yalan dinlemeye çok meraklı, haram yemeye pek düşkünlüdürler. Sana gelirlerse ister aralarında hükmet, istersen hükmetmekten geri dur. Geri durursan onlar sana asla bir zarar veremezler. Şayet hükmedersen, aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah âdilleri sever"*²³

Konuyla ilgili başka bir âyette şöyle geçmektedir: *"Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adalete uygun tarzda hüküm vermenizi emreder. Allah bununla, size ne de güzel öğüt veriyor! Şüphe yok ki Allah semî ve basîrdir (sözlerinizi de, hükümlerinizi de hakkıyla işitir, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görür)."*²⁴

Muhammed Ebû Zehre'ye göre, müfessirlerin geneli tarafından idareci konumundaki kimselerle ilgili görülen bu hitab, esasen bütün ümmete tevcih edilmiştir.²⁵ Zira İslam toplumunun şartlar ne olursa olsun nefesine hevasına ve kendi maslahatına uygun hareket ederek adaletten kopup zulüm irtikâp etmesi asla uygun değildir. Adaletin tecelli etmesinin değişik yol yöntemleri olduğunu ifâde eden Ebû Zehre, dar anlamda mahkemede kâdînin hükmetmesinin adaletin bir çeşiti olduğunu söylemiş ve devamla şunları eklemiştir:

19) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. VIII, s. 4250.

20) 5/Maide/8.

21) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 2059.

22) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 2193.

23) 5/Maide/42.

24) 4/Nisa /58.

25) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 1724.

tir: Kâdî'nın adaletle hükmetmesi ancak şu hallerde geçerli olur: Dinin hükümlerini iyi bilmesi, hükme konu olan meseleyi bütün yönleriyle detaylıca bilmesi, hüküm verirken hevasına uymaktan sakınması, iki hasım arasında adaleti gözetmesi. İmam Şâfî, kâdî'nın iki hasım kimse arasında hüküm verirken onların yanlarına girme, yanlarında oturma, onlara yönelme, onları dinleme ve aralarında hükmetme gibi konularda eşitliği sağlamasının zaruri olduğunu dile getirmiştir.²⁶

Ebû Zehre, adaleti temin edecek kurumların başında devleti görmektedir. Bu kapsamda devletin idaresini elinde bulunduran yöneticinin, vatandaşa yumuşak davranmak, onların maslahatına olan hükümleri onaylamak, rüşvete engel olmak ve keyfi ve çıkarı için hak etmediği bir kimseyi makama getirmek gibi adalete münafi şeylerden sakınması gerekmektedir.²⁷

Muhammed Ebû Zehre adaletin toplumda yaygınlık kazanmasında emru bi'l maruf nehyü ani'l- münker vazifesinin önemli olduğundan söz etmiştir. Ona göre bu konuda en önemli vazife idareciler ile âlimlere düşmektedir. Yönetimi elinde bulunduran kimseler, toplumu haksızlığa ve şerre götürmeye engel yasa ve kanunları uygulamaya koymaları gerekirken; âlimler de hususi ve genel ders halkalarıyla toplumu eğitmelidir. Yine Ebû Zehre, toplumsal huzuru temin edebilmek için idareci ve âlimlerin dışında sosyal hayatı oluşturan bireylerin de bu konuda mesul olduğunun altını çizmiştir. Buna göre genel halk kendi yaşamış olduğu çevreden başlamak üzere, uygun görmediği tutum ve davranışları irşad ve nasihatle düzeltmeye çalışmalıdır. Bu önemli vazife, sertlik ve kabalık ile değil de yumuşak huyluluk ve silm ile eda edilmelidir. Bütün bir ümmet, iyiliği emretme kötülükten de nehyetme konusunda birbirine hakkı tavsiye etmekle vazifelidir.²⁸ Bu ifadeleriyle Ebû Zehre, adaletin sadece devlet tarafından tesis edilmesi gereken bir erdem olmadığını, hem toplumun manevi dinamikleri olan âlimlerin hem de bireyler tarafından peşine düşülmesi gereken bir erdem olduğunun altını çizmiş olmaktadır.

Ebû Zehre'ye göre adalet beklemek herkesin hakkıdır. Zira *Ey insanlar! Sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan da eşini yaratıp o ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının.*²⁹ âyetinde “ey insanlar” denilmek suretiyle herkesin aynı öz ve kaynaktan geldiği hatırlatılmış olmaktadır. Bir başka deyişle herkes Allah'ın kulu olması hasebiyle toplumsal dengede adaleti hak etmektedir. Bu kapsamda özellikle vurgulamak gerekirse, ilahi kelam bu âyetiyle ırkları, renkleri ve dilleri ne olursa olsun bütün insanoğlunun aralarında vahdeti tesis etmekle mükellef olduğunu ortaya koymaktadır.³⁰ Bir başka deyişle ifâde etmek gerekirse bütün insanlar Hz. Âdem'in soyundan gelmeleri itibariyle kardeşlerdir. Dolayısıyla toplumsal hayatı birlikte paylaşan bireylerin

26) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 1725.

27) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 1725.

28) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. III, s. 1344.

29) 4/Nisa/ 1.

30) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. II, s. 1573.

bu akrabalık bağını gözetmeleri, uhuvveti ve muhabbeti ihlal edecek hususlardan sakınmaları, kardeşlik içerisinde adeta bir aile gibi geçinmeyi adet haline getirmeleri gerekmektedir.³¹ Bu da onların toplumsal hayatta birbirlerinin hakkına girmemelerini, eşitlik anlayışını savunmalarını gerekli kılmaktadır. Yani adil bir toplum yaşantısı ortaya koymalarını gerektirmektedir. Ebû Zehre'ye göre âyette “Ey insanlar” denmesi, bütün insanlar arasında kurulması sağlanan evrensel bağları ve adaleti içine almaktadır.

Ebû Zehre, bir başka açıdan adaletin hem özel hem de genel bir yapısı olduğundan söz etmiştir. Kâdının bir mesele hakkındaki ihtilafı çözüme kavuşturması adaletin özel manası olurken, devlet idaresini elinde tutan yöneticinin bütün vatandaşlarını eşit kabul ederek toplumsal adaleti temin etmesi genel manada adaletin kapsamına girmektedir.

Konuyla ilgili başka bir âyette ise adalete şu şekilde vurguda bulunulmuştur: “*Ey iman edenler! Haktan yana olup var gücünüzle ve bütün işlerinizde adaleti gerçekleştirin. Allah için şahitlik eden insanlar olun. Bu hükmünüz ve şahitliğiniz isterse bizzat kendiniz, anneniz, babanız ve yakın akrabalarınız aleyhinde olsun. İsterse onlar zengin veya fakir bulunsun; çünkü Allah her ikisine de sizden daha yakındır. Onun için, sakın nefsinizin arzusuna uyarak adaletten ayrılmayın. Eğer dilinizi eğip bükerek gerçeği olduğu gibi söylemekten çekinir veya büsbütün şahitlikten kaçarsanız, iyi bilin ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.*”³²

Hiç şüphesiz bu âyet, adaletin önemine vurgu yapan müstesna bir delildir. Zira burada şartlar ne olursa olsun adaletten ödün vermemenin önemine dikkat çekilmiştir. Burada “*Bu hükmünüz ve şahitliğiniz isterse bizzat kendiniz, anneniz, babanız ve yakın akrabalarınız aleyhinde olsun.*” denilmek suretiyle hak ve hukukun ne derece önemli olduğu konusu açıkça ortaya konmuştur. Ebû Zehre'ye göre bu âyette, kâfirlerin maslahatına bile olsa adaletten uzak olunmamasının gerekliliği haber verilmiştir. Âyetin nida harfiyle ve “kunu kavvamine” şeklinde tekidli bir ifâdeyle gelmesi, adaletin tesis edilmesi noktasında sarfedilmesi gereken gayreti ön plana çıkartmaktadır. Zira adalet sema ile arzın mizanıdır. Dolayısıyla adalet tesis edilmeden sosyal hayatın huzurlu olması beklenemez.³³

Netice itibarıyla ifade etmek gerekirse Ebû Zehre'ye göre adalet, toplumsal hayattaki eşitliğin sembolüdür ve kâinatın nizamıdır. O olmadan huzurlu ve mutlu bir toplumsal hayattan söz etmek olanaksızdır. Bireysel adaletin temin edilmesi ise ulusal adaletin, o da uluslararası adaletin ortaya konmasıyla mümkün olmaktadır. Ebû Zehre'ye göre Kur'an'da adalet sadece bireyin muhatap olduğu insanlara karşı değil, Allah'a, bireyin kendi nefsinde ve uzak yakın bütün çevresine ve çevreye âdil olmayı içine almaktadır. Zulmün karşılığı olduğu dikkate alınır ise adalet, insanın kendi nefsinde başlamak kaydıyla bütün bir insanlığa ve yeryüzünde bulunan canlı cansız herşeye şefkat ve merhametle muamele etmenin adıdır. Yine Ebû Zehre adaleti Allah insan ve kâinat üçlü zeminine

31) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. II, s. 1578.

32) 4/Nisa /135.

33) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 1894.

uygun bir biçimde anlamaktadır. Buna göre kulun Rabbisine karşı yerine getirmesi gereken sorumlulukları, nefesine karşı aşırılıklardan uzak olması ve canlı cansız çevresiyle iyi ilişkiler kurması adaletin kapsamına dâhil olmaktadır.³⁴

Müellifin adalete bakışımı bu şekilde verdikten hürriyetle alakalı yaklaşımına geçmek mümkündür.

4. Hürriyet Anlayışı

Son dönemde sıklıkla adından söz ettiren toplumsal kavramlardan birisi de hürriyettir. En yaygın tanımı itibariyle hürriyet, soyluluk, nefsin tutkularından kurtulma; bir kişi, zümre veya kurumun kanunî haklarını koruma ve kullanma serbestliği gibi manalara gelmektedir.³⁵ Arap dilinde hür kelimesi, “soylu olmak” manasına gelen bir masdardır. Başka bir görüşte ise bu kelimenin “azat etmek, bağımsızlığa kavuşturmak” manasına gelen “harare” fiilinden türetilmiş ismi masdar olduğu söylenmiştir.³⁶ Bu durumda hür kelimesi “şerefli soylu ve özgür olmak” gibi manalara gelmektedir. Kur’an’da hürriyet kelimesi doğrudan olmasa da “efendi” manasında “hür”³⁷ ve “köleyi hürriyetine ulaştırmak” manasında “tahrîr” kelimeleri yer almaktadır.

İslam dini, hürriyet ile insanın yüceliği ve saygınlığını aynı kapsamda ele almış, yaratılışı itibariyle insanın Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğunu ön plana çıkartmıştır. Bu çerçevede İslam dini, başta din olmak üzere müntesiplerine hayat, akıl, aile ve mülkiyet gibi konularda hür olmayı temin etmiş, toplumsal huzuru bozmamak kaydıyla insan hayatında aslanan hususun hürriyet olduğunu ifâde etmiştir. Daha açık ifadeyle vurgulamak gerekirse hürriyet, sonradan kazanılan bir hak olmayıp, hayata adım atmanın doğal sonucudur.

Bu genel girişten sonra Ebû Zehre’nin hürriyet konusuna yaklaşımını şu başlıklar altında ele almak mümkündür:

Kişisel Hürriyet

Hürriyetin en önemli kısmını ise kişisel hürriyet oluşturmaktadır. Bir başka deyişle bunu yaşam hakkı veya kişisel hayatın koruma altına alınması şeklinde ifade etmek mümkündür. Kur’an, getirdiği tarih-üstü ve evrensel çaptaki bütün esaslarıyla insan haklarını koruma altına almıştır. Zira İslam’ın hükümlerinin beş ana hedeflerinden birincisi hayatın korunması olmaktadır³⁸ Muhammed Ebû Zehre’ye göre hürriyetin en önemli kısmını kişisel özgürlük teşkil etmektedir. Ona göre bir kimse, haklı gördüğünü söyleyebilmeli

34) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. VIII, s. 4250.

35) *Mustafa Çağrıncı*, “Hürriyet” *Dia*, İstanbul, 1998, C. 18, s. 502

36) İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C. IV, s. 177-178.

37) 2/Bakara/178.

38) Şâtûbî *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde, Dâru İbn Affân, 1997/1417, C. II, s. 20; Ayrıca bkz. Ali İhsan Sait Karamanlı, *Kur’an ve Modern Hukuk*, Işık Yayınları, İstanbul, 2014, s. 45.

ve iradesi de başkaları tarafından ipotek altına alınmamalıdır.³⁹ İslam'ın kölelik sistemini ortadan kaldırmaya yönelik teşvik edici âyetlerinin en bariz vasfı, temelde hayat hakkının başkasının kontrolü altında olamayacağı ve insanın dilediği gibi yaşayabilmesi esasına dayanmaktadır. İşte bu sebeple İslam, köleliğe ilk günden itibaren karşı çıkmış, iman ve takva perspektifinde bütün insanların eşit olduğunu beyan etmiştir. Söz gelimi şu âyeti kerime de yetim, yoksul vs. gibi toplumun değişik katmanlarına tasaddukta bulunan kimselerden söz edilirken, onların bir özelliğinin de “boyunduruk altında bulunup hürriyetine kavuşmak isteyen köle ve esirlere veren” olduğu açıkça ifâde edilmiştir:

“Sevdiği malını Allah'ı hoşnut etmek için yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalan gariplere, isteyenlere ve boyunduruk altında bulunup hürriyetine kavuşmak isteyen köle ve esirlere veren...”⁴⁰

Bu âyete göre Allah yolunda infakın sarf edileceği başlıca yerler arasında kölelikten kurtulmak isteyen kimseler de yer almaktadır. Buna göre köleleri azad etmek, Allah'ın en hoşnut olduğu ameller arasında yer almaktadır. Zira köle azad etmek esasen, insanın kerametini korumak demektir. Çünkü şu âyeti kerime de insanın yüce ve kerim bir varlık olduğu açıkça ifâde edilmiştir: “Biz Âdemoğlunu kerim kıldık”⁴¹ Buna göre bütün insanlar Allah'ın mahlûku olması yönüyle kerim ve yüce yaratılmışlardır. Bu yönüyle bir insanın hayat hakkının başkasının kontrolünde olması, Allah'ın kâinata koyduğu sünnetullahaya zıt bir durumdur. İnsan hayat hakkında hürdür. Muhammed Ebû Zehre, bu noktalara dikkat çektikten sonra, hürriyetin insanın ve toplumun kâmil bir vasfa sahip olmasında hayati bir öneme sahip olduğundan söz etmiştir. Bir başka deyişle insanı içerisinde bulunduğu toplumdan bir parça olarak görebilmek, ancak o insanı meşru çerçevede hür bırakmaya bağlıdır.

Yine Ebû Zehre'ye göre hürriyet, toplumsal olarak daha kuvvetli olmanın, yük ve sorumlulukları da paylaşmanın en kestirme yolu olmaktadır. Zira toplumsal hayata entegre olan insan, içerisinde yaşadığı sosyal hayata pozitif bir katkı sunacaktır.⁴² Bu kapsamda Ebû Zehre, kişisel hürriyeti hem toplumsal dayanışmanın merkezine koymakta hem de içerisinde yaşamış olduğu toplum tarafından dışlanmayan kimsenin gerçek manada hür olabileceğini ifade etmektedir. Nitekim iş bölümünün sağlıklı gerçekleştiği toplumlarda, kişilerin hayat hakkı kısıtlanmamakta herkes bir başkasının hakkını gasb etmemek kaydıyla hür bir ömür sürebilmektedir. Günümüz toplumlarında resmi açıdan gerekli evraklar temin edilmek kaydıyla her bireyin istediği mesleği edinme ve o alanda çalışması en doğal hakkı olmaktadır. Bu sebeple bireylerin hür olduğu toplumlarda sağlıklı iş bölümünden söz etmek mümkündür.

39) Muhammed Ebû Zehre, *İslam'da Toplum Düzeni*, ter. Nurettin Demir, Vesim Taylan, İstanbul: Kayihan Yay., 1993, s. 274.

40) 2/Bakara /177.

41) 2/Bakara /70.

42) Ebû Zehre, *Zehretü'r-Tefâsîr*, C. I, s. 525.

İslam öncesi dönemde hayat hakkından mahrum bırakılan kölelerin, İslam'dan sonra belirli haklara kavuşmaları, hürriyetin önemi bağlamında gözden kaçmamalıdır. Nitekim şu âyette, haksız yere bir Müslümanı öldüren kimsenin buna keffaret olarak köle azat etmesi tavsiye buyrulmaktadır: “*Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse mümin bir esir (köle) âzad etmesi ve öldürülenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir; ancak onlar diyetten vazgeçip bağışlarsa o başka.*”⁴³

Bu âyete göre yanlışlıkla bir hayata son veren kimse, bir köleyi toplum içinde âdeta hayata kavuşturma ile o hatasını telâfi etmiş olmaktadır. Muhammed Ebû Zehre'ye bu âyet, islam şeriatinin en önemli maksatlarından birisinin hürriyet olduğunu ortaya koymaktadır. Müellif bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Hürriyet, İslâmî şeriatin maksatlarından bir maksattır.”⁴⁴ Zira islam öldürmenin değil her zaman ihya etmenin yanındadır. Bu kapsamda Ebû Zehre, köleyi azad etmenin bir anlamda ona hayat kazandırmak manasına geleceğini ifade etmiş, kölelerin de bir insan olduğunu ve onların da diğer insanların sahip olduğu her türlü özgürlük ve hürriyetten yararlanabilmelerinin başka türlü mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla hürriyet, hayatın bizzat kendisidir. Hür olamayan ve başkasının boyunduruğu altında yaşayan kimsenin hayatından da söz edilemez.⁴⁵ İşte bu sebeple İslam, asla kölelikten razı olmamıştır.⁴⁶ Bazı savaşlarda Hz. Peygamber'in esirleri salıvermesine temas eden Ebû Zehre, bunu da Allah Resûlü'nün bir hürriyet peygamberi olmasına bağlamıştır.⁴⁷

Din ve İnanç Özgürlüğü

Hürriyetin bir diğer kısmı ise din ve inanç özgürlüğüdür. İslâm'a göre bir kimsenin dine girmesi için baskı ve zor uygulamaya ihtiyaç yoktur. İslam, inanç hürriyetine saygı göstermiş ve hiçbir zorlama ve baskı olmaksızın herkesin dilediği dini seçmesine ilişkin genel bir prensibe dikkatleri çekmiştir.⁴⁸ Bu konudaki en önemli delil ilahi kelimada yer alan şu âyettir:

“*Dinde zorlama yoktur. Doğru yol, sapıklıktan, hak batıldan ayrılıp belli olmuştur. Artık kim tağutu reddedip Allah'a iman ederse, işte o, kopması mümkün olmayan en sağlam tutamağa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir, bilir.*”⁴⁹

Bu âyette yer alan **لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ** kısmı, açık bir şekilde kimseye Müslüman olması için baskı ve cebir uygulanamayacağını haber vermektedir. Kişinin kendi tercihleri doğrultusunda dini seçmesi gerekir. Dinin özelliği zorlamak değil, aksine zorlamadan

43) 4/Nisa/92.

44) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s.1799.

45) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 1801.

46) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. IV, s. 3346.

47) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. VI, s. 3271.

48) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. I, s. 275-276.

49) 2/Bakara /256.

muhafaza etmektir. Muhammed Ebû Zehre'ye göre bu âyet, İslam'a davet eden kimse de olması gereken en önemli özelliği ifâde etmektedir. Buna göre âyette dini konularda baskı ve şiddetin bir faydası yoktur. Zira dine girmek, fikrî bir idrak ve kalbi bir anlayış ve kişinin nefsi ve azalarıyla, hür iradesiyle Allah'a yönelmesi şeklinde gerçekleşir. Ebû Zehre, bütün bu durumların, ikrah olması halinde asla gerçekleşmeyeceğinden söz etmiştir. Çünkü ikrah, kişinin hür iradesini atıl bırakarak, onu dayatma ve kuvvet yoluyla istemediği bir şeye zorlamak demektir.

Dolayısıyla kişinin hürriyeti ve ihtiyarı elinden alınarak meydana gelen imanın ve dindarlığın hiçbir faydası yoktur. Yine dayatmayla gelen imanda hür bir şekilde nefis ve azalarla Allah'a yönelme söz konusu olmadığından kalbi bir iz'an ve akli bir fikir de söz konusu değildir. Ebû Zehre bu önemli hususu şu şekilde izah etmiştir: Dinde ikraha kalkışmanın hiçbir faydası yoktur. Zira dindarlık fikri ve kalbi bir anlayış ve izandan, hür bir iradeyle nefis ve uzuvlarla Allah'a teveccüh etmek demektir. Bütün bu manalar ise hürriyet olmaksızın tasavvur edilemez. Çünkü ikrah, bir başkasını kuvvet zoruyla bir işi yapmaya zorlamaktır. Bu ise hür iradeye ve ihtiyara ipotek koymak, onu yok etmek demektir.⁵⁰

Öte yandan Ebû Zehre, "La ikrâhe" denilmesini, Allah'a davetçinin her türlü dayatma ve zorbalıktan uzak durması manasında anlamıştır. Bu durumu Ebû Zehre şöyle ifade etmiştir: İkrâh ve dindarlık birbirine zıttır. Dolayısıyla bir arada olamazlar. Bunların birbirine netice olması ve katkı sunması mümkün değildir. Zira baskı ve zorlamayla bir işe mecbur kılınan kimsenin o işe karşı nefreti daha da artar.

Müellifin bu ifadeleri inanç hürriyeti kapsamında oldukça önemli hususlardır. Zira dinde zorlama yoktur demek, dine davet eden kimsenin ikrahta bulunmasının caiz olmadığı manasına gelmektedir. Nitekim zorlama ve dayatmayla karşı karşıya kalan bir kimsenin, dindar olması bir yana o kimsenin dinden uzaklaşacağı ve hatta şiddetli nefret duyacağı açıktır. Bu sebeple kişinin hür iradesini ipotek altına alarak, ondan dine girmesini istemek hem o şahsa hem de dinin ruhuna aykırıdır. Ayrıca ihrahın nefyedilmesi, dini konularda onun tasavvur edilmesine bile müsaade etmemektedir. Allah'a davet eden kimsenin en önemli vasfının, güzel öğütle insanları dine davet etmesi gerekir. Bunun yolu da asla dayatma değildir.⁵¹

Muhammed Ebû Zehre'ye göre âyetin devamında yer alan "*Doğru yol, sapıklıktan, hak batıldan ayrılıp belli olmuştur. Artık kim tağutu reddedip Allah'a iman ederse, işte o, kopması mümkün olmayan en sağlam tutamağa yapışmıştır.*" kısmı da ikraha aykırı bir durumu haber vermektedir. Buna göre hak yol ayan beyan ortaya çıktıktan sonra, herkesin kendi aklı ve fikrî donanımlarıyla doğru yola ulaşması gerekmektedir. Yoksa baskı ve zorlamayla hak ile insanları cebretmek asla uygun değildir. Dolayısıyla davetçiye düşen en önemli görev de insanlara güzel öğüt ve nasihatle doğru yolu tavsiye etmektir.⁵²

50) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. II, s. 944.

51) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. II, s. 944.

52) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. II, s. 945.

İslam din ve inanç hürriyetine baskıyı asla uygun görmemiştir. Peki, cihadın manası ne demektir? Ebû Zehre'ye göre İslamdaki cihad, insanları zorla Müslüman yapmak değil, hak ile batılın arasındaki engelleri ortadan kaldırmaya yöneliktir. Hakkın üzerindeki engeller ortadan kaldırıldıktan sonra isteyen istediği gibi iman edecek ve bu konuda kimseye baskı uygulanmayacaktır.⁵³

Diğer dinlere mensup olanların inançlarına saygı duyma ve onların din konusundaki kişisel tercihlerine müdahale etmeme şeklinde ortaya konulan bu prensip evrensel bir mahiyettedir. Yoksa sadece ayetlerin indiği döneme has değildir. Dünyanın sonuna kadar Müslüman kimliğini taşıyan kimsenin bu ilkeye uygun hareket ederek, bir başkasını İslam'a girmek için zorlamaması gerekmektedir. Bu sebeple başta Selçuklu ve Osmanlı devletleri olmak üzere İslâm devletlerinin hâkim olduğu coğrafyalarda bu evrensel prensip birebir tatbik edilmiş, zorlamak bir yana onların rahat bir şekilde kendi ibadetlerini yapabilmeleri için imkânlar seferber edilmiştir. Buna mukabil, İspanya'da Endülüs Emevî devletinin yıkılmasından sonra buraya giren Hristiyanlar, bu bölgede yaşayan bütün Müslümanları ve Yahudileri dinlerinden çıkmaya zorlamış, çıkmayanları da yakarak cezalandırmışlardır.⁵⁴

Akıl ve Fikir Özgürlüğü

Öte yandan din ve inanç özgürlüğünün esas temelini akıl ve fikir özgürlüğü oluşturmaktadır. Allah Teâlâ, insanların doğru yolu bulabilmeleri için onlara akletme ve fikretme duygularını lütfetmiştir. Ebû Zehre ilahi kelimada yer alan şu âyetin tefsiriyle alakalı sunları kaydetmiştir:

*“Allah insanlara asla zulmetmez. Lâkin insanlar kendi kendilerine zulmederler.”*⁵⁵

Âyette yer alan zulümden maksat, noksan tutmak, eksik bırakmaktır. Buna göre âyetin manası “Allah insanlara hidayet ve rüşde erecek pekçok yolu gösterir. Bu konuda insanları eksiksiz donatır. Söz gelimi bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Peygamber göndermek, dini anlatan âyetler inzal buyurmak, idrak edecek akıl nimeti vermek, yapıp ettiklerinde hür bir irade vermek ve insanlarda idrak donanımı yaratmak.

Ebû Zehre, Allah'ın insanlara zulmetmemesinden maksadın, hidayet yollarını göstermesi ve dini anlayabilecek aklî ve fikrî melekeyi kullarına lütfetmesi olduğunu belirtmesi oldukça önemlidir. Zira aksi halde insanların zorlama ile imana girmeleri mecbur olurdu ki bu da imtihan sırrına muhaliftir. Allah Teâlâ, kullarına her türlü melekeyi lütfetmiş ve onların akıl hürriyetiyle dilediği yolda yürümelerini irade buyurmuştur. İşte âyette bu durum “Allah insana zulmetmez” şeklinde beyan edilmiştir.

Ayrıca Ebû Zehre, âyette zulümden maksadın, adil olmama manasına gelebileceği üzerinde de durmuştur. Bu çerçevede âyetin manası, Allah azıcık dahi olsa kullarına ada-

53) Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr*, C. X, s. 5219.

54) Karamanlı, *Kur'an ve Modern Hukuk*, s. 51.

55) 10/Yunus /44.

letsizlik yapmaz şeklinde olacaktır. Zira Allah, kullarında ihtiyar ve idraki yaratmış ve onlara hidayetin vesilelerini ve sebeplerini göstermiştir. Dolayısıyla bütün bunlara rağmen doğru yoldan sapan kimseler, apaçık beyyine ve kendi hür, bağımsız iradeleriyle bunu yapmışlardır.⁵⁶

Öte yandan Muhammed Ebû Zehre, hürriyeti bir başıboşluk görmeyi de uygun bulmamaktadır. Hürriyetin esaslı içtimai hayattaki karşılıklı ilişkilerin daha sağlam temeller üzere kurulmasına katkı sunmaktadır. Yoksa hürriyet isteyeninin istediği gibi davranması değildir. Zira hem kendilerinin hem de toplumun hak ve hukukuna riayet etmeyen kimselerin hürriyet anlayışı, realiteyle uygun düşmemektedir.⁵⁷

Çalışma ve Tasarruf Hürriyeti

Ebû Zehre'nin hürriyet çeşitlerine dair üzerinde durduğu bir diğer husus da çalışma ve tasarruf hürriyetidir. Kur'an, hiçbir kişinin mülkiyet haklarının başka bir kişiler tarafından gasb edilemeyeceğini haber vermiş, kişinin çalışma ve tasarrufta bulunma hakkının güvencesi olmuştur.⁵⁸ Buna göre İslam bireylerin hayatını tanzim eden ve helal dairesinden oluşan birtakım çalışma alanları ortaya koymuştur. İşte İslam, harama girmek kaydıyla her bireyin kendi özgür ve hür iradesiyle çalışmasına önem vermiştir. Hatta İslam, rızık kazanmayı sadaka saymış ve türü ne olursa olsun her çeşit üretimi sadaka olarak kabul etmiştir.

Siyasi Özgürlük

Ebû Zehre'ye göre hürriyetin bir diğer çeşiti de siyasi özgürlüktür. Ona göre İslam, bireyler ve topluluklar için siyasi özgürlük çağrısında bulunmuş, itaatın dışına çıkmadıkları ve yeryüzünde fesad çıkarmadıkları müddetçe insanların yönetim ile ilgili görüşlerini dile getirmelerine izin vermiştir.⁵⁹ Günümüz modern toplumlardaki demokrasi anlayışı esasen müellifin ifade ettiği siyasi özgürlük kapsamında düşünülebilir. Zira demokrasilerde belirli dönemlerde herkes kendine uygun düşen kimseyi yönetici seçerken, bir diğer taraftan da hakaret ve küçük düşürmeye gitmeksizin siyasileri tenkit etme hakkına sahiptir.

Netice itibarıyla ifade edecek olursak Ebû Zehre, hürriyeti insan olmanın bir sonucu görmektedir. Fakat insanın mutlak anlamda hürriyetinden söz etmek bir başkasının hürriyetine gölge düşüreceği için olanaksızdır. Bununla birlikte eşitlik ve adalet ilkesi muhafaza edildiği takdirde toplumsal hayatın fertleri arasında hürriyetin olması insanî bir durum ve beklentidir.

56) Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, C. VII, s. 3579.

57) Ebû Zehre, *İslam'da Sosyal Dayanışma*, s. 51.

58) Karamanlı, *Kur'an ve Modern Hukuk*, s. 52.

59) Ebû Zehre, *İslam'da Toplum Düzeni*, s. 286.

Sonuç

Muhammed Ebû Zehre, İslam dünyasının ilmî, ahlakî, sosyolojik siyasî ve iktisadî açıdan problemler yaşadığı bir dönemde dünyaya gelmiştir. Bu denli problemlerle yüzleşmesi ona meselelere daha farklı açılardan bakabilme imkânı sunmuştur. Nitekim kaleme aldığı eserlerin hayatın farklı alanlarına yönelik olması bunun en önemli kanıtıdır. Fakir bir ailede yetişen Ebû Zehre, erken dönemde hafızlığını yapmış ve yine ufak yaşta hocaları tarafından İslamî ilimlerin yanı sıra diğer sahalara tevcih edilmiş, böylece oldukça zengin ve çeşitli bir ilmi kariyere sahip olmuştur. Ömrü boyunca öğretmek ve öğrenmekten geri durmayan Ebû Zehre, değişik sahalarda uzman kişilerden istifade etmiş ve bu zengin birikim sayesinde arkasında hem alanlarında uzman öğrenciler hem de gerek dinî konularda gerekse başka sahalarda oldukça önemli kabul edilen eserler bırakmıştır. Daha öncede ifade edildiği gibi, Ebû Zehre'nin eserleri toplumsal ve sosyal bir problemin çözümüne katkı sunmayı hedeflemektedir. Hususi ile Neml sûresine kadar tefsirden ibaret olan *Zehretü't-tefâsir* adlı eseri, müellifin düşünce ve ilmî kariyerinde adeta zirve bir eser konumundadır.

Ebû Zehre'ye göre Kur'an, kişinin adaletinden, toplumun adaletinden ve toplumlarası adaletten söz etmektedir. Kişinin hem Allah'a ait haklarında, hem kendi haklarında hem de etrafına yönelik meselelerde adil olması gerektiğini ifade eden Ebû Zehre, sosyal bünyenin de ancak aşırılıklardan uzak kalmak, dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını benimsemekle sağlıklı olacağını altını çizmiştir. Eğer bir toplumda aşırılıklar varsa, orada toplumsal ifrat ve tefritler yaşanması mukadderdir. Adil bir toplumda işçi ile işveren, üretici ile tüketici, alıcı ile satıcı, yönetici ile yönetilen, hükümlü ile hüküm veren, öğretici ile öğrenen ve bir iş yapan iki kişi arasında denge ve ahenk bulunur. Genel manada şahıs ve kurumlar arasında denge ve uyum olmazsa o toplumda ictimâî, iktisadî siyasî ve ailevî sıkıntılar meydana gelir. Toplumsal huzurun sağlanması ve sosyal dengenin muhafaza edilmesi adaletin olmasını gerekli kılmaktadır.

Ebû Zehre'ye göre adalet, toplumun her kesimine karşı eşit davranmayı iktiza eder. En yakın akrabaların rağmına olsa bile adaleti tesis etmek Müslüman olmanın bir gereğidir. İnsan topluluklarının huzuru ve nizamı adaletin, şahsa ve zamana göre değil de belirli ilke ve prensipler kapsamında işletilmesine bağlıdır. Müslüman toplumun, gerek idareci gerekse de halk itibarıyla, muhatabın kimliğine bakmaksızın insanî bir vecibe olarak hak ve adaletin yanında olması gerekmektedir. İslam sadece bireyin adaletiyle sınırlı ilke ve prensipler vaz etmesinin yanı sıra, dil din ve ırk ayrımı gözetmeksizin uluslararası adaleti de yerleştirmeye yönelik prensipler ortaya koymuştur. Bütün bunlar açıkça ortaya koymaktadır ki adalet, eşitliği temin etmeye yönelik olmazsa olmaz bir ilkedir.

Ebû Zehre'ye göre adalet, yeryüzünün dengesini koruyan adeta bir terazî konumundadır. Adalet olmadığında toplumsal bünye aklını yitirecek ve peşi peşine karışıklıklar baş gösterecektir. İslam şeriatinde üç temel kavramdan söz eden Ebû Zehre, bunları maslahat, menfaat ve adalet şeklinde ifade etmiştir. Ona göre adalet, diğer iki kavramdan da daha genel bir mana ifade eder. Zira adalet, rahmet ve merhametin icrâ edildiği en yüce ve yük-

sek erdemdir. Zira insanlar arasında eşitliğin sağlanması, umumi menfaat ve maslahatın sosyal hayata yerleştirilmesi ancak adalet sayesinde olmaktadır.

Ebû Zehre'nin hürriyetle alakalı yaklaşımlarını da şu şekilde ifade etmek mümkündür: Allah insanı kerim ve yüce yaratmıştır. Dolayısıyla insanın başka birisinin boyunduruğu altında hayat sürmesi en başta İslam'ın mesajına karşı bir durumdur. İslam'da kölelikten insanları kurtarmanın önemsenmesi hatta yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin karşılığında köle azat etmesinin emir buyrulması, hayat hürriyetine verilen ihtimamın önemli göstergesidir. Her insanın Allah'ın mahlûku olması itibariyle yaşam ve hayat hakkı vardır. Hiç kimsenin bu hakkı gasp etme yetkisi yoktur. Müellifin hürriyeti, Allah'ın yaratmasıyla ilişkilendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Buna göre kişi, Allah'ın mahlûku olduğu için hürdür; bir başkasının bu hürriyeti elinden alma hakkı yoktur.

İnsanın yaşama hakkı olduğu gibi insanın din ve inanç özgürlüğü de vardır. *لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ* âyeti bunun en önemli delilidir. Bu âyete göre dini konularda baskı ve şiddetin bir faydası yoktur. Zira dine girmek, hür bir iradenin yansımasıdır. İslam asla beşerin iradesini ipotek altına almayı uygun görmemiştir. Bu çerçevede İslam'a davet eden kimseye düşen güzel öğütle dini insanlara duyurmaktır. Ebû Zehre'ye göre ikrah ile dindarlık birbirine zıttır. İslam'daki cihadın asıl gayesi de insanları zorla imana sokmak değil, din ile insanlar arasındaki engelleri ortadan kaldırmaktır. İslam akıl ve fikir özgürlüğüne de önem vermektedir. Allah Teâlâ, insanların doğru yolu bulabilmeleri için onlara akletme ve fikretme duygularını lütfetmiştir. Ebû Zehre'ye göre, "*Allah insanlara asla zulmetmez. Lâkin insanlar kendi kendilerine zulmederler.*"⁶⁰ âyetinde zulmetmemeden maksat, Allah'ın insanlara hidayet yollarını anlayabilecek akıl ve fikretme istidatlarını vermesi şeklinde yorumlamıştır.

Son olarak ifade etmek gerekirse Ebû Zehre, adaleti toplumsal hayatın terazisi; hürriyeti de Allah tarafından yaratılmanın tabii bir sonucu görmektedir. Herkes Allah'ın mahlûku olması itibariyle eşit haklara sahiptir. Bu da toplumsal hayatta adaleti temin etmeyi ve hürriyeti her yönüyle aktif kılmayı zorunlu hale getirmiştir.

Kaynakça

Abdürrezzak, Ebû Bekir, *Ebû Zehre: İmamı Asrihî, Hayâtühü ve Eserühü'l-İlmiyyü*, Kahire: Dâru'l-İ'tisâm 1985.

Abdü'l-Müiz Abdülhamid el-Cezzar, "*Min-A'lâmi'l-Ezher: Muhammed Ebû Zehre*", *Mecelletü'l-Ezher*, S. 8, LVI, 1266-1273.

Ahmed Fuat Paşa *Mevsûatü A'lâmi'l-Fikri'l-İslâmî: Muhammed Ebû Zehre*, Kahire: yy, 1984.

Çağrıncı *Mustafa "Hürriyet" Dia*, İstanbul, 1998, C. 18, S. 502-505.

- Ebû Zehre, Muhammed, *Zehretü't-Tefâsîr*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2002.
- _____. *İslam'da Sosyal Dayanışma*, ter. E. Ruhi Fıçlalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1969.
- _____. *İslam'da Toplum Düzeni*, ter. Nurettin Demir, Vesim Taylan, İstanbul: Kayıhan Yay., 1993.
- _____. *Sosyal Hayatta Aile ve Toplum*, ter. Nureddin Demir, Vesim Taylan, İstanbul: Kayıhan Yay., 2004.
- Karamanlı, Ali İhsan Sait *Kur'an ve Modern Hukuk*, İstanbul: Işık Yay., 2014.
- Köse, Saffet "Muhammed Ebû Zehre" *Dia*, 2005, C. 30, s. 519-522.
- Şâtıbî *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde, Dâru İbn Affân, 1997/1417.
- Şahinalp Hacer, *Kur'an'da Din Hürriyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Vehdan, Nasır Mahmud, *Ebû Zehre: Âlimen İslâmiyyen, Hayatuhû ve Menhecuhû fî Buhûsihî ve Kütübihî*, 1. Basım, Kahire: Şirketi'n-Nas li't-Tıbaa, 1996.
- Yılmaz Muhammet, *Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsirindeki Metodu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

